“SHAJARAYI TURK” ASARIDA TOPONIMLAR VA ANTROPONIMLARNING LINGVISTIK TADQIQI

Berdiyeva Nozima Furqat qizi

Navoiy davlat universiteti Tillar fakulteti O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi magistri

Toponimika va antroponimika tilshunoslikning qadimiy va muhim tarmoqlaridan hisoblanadi. Ushbu sohalar til tarixini, madaniy o‘zgarishlarni va etnik jarayonlarni yoritishda katta rol o‘ynaydi. Muhammad Haydar Mirzo tomonidan yozilgan “Shajarayi Turk” asari esa o‘zbek va turkiy xalqlarning qadimiy tarixini, urug‘-qabila tizimini, geografik hududlarni tasvirlagan manba sifatida ahamiyatlidir. Asarda uchraydigan toponim va antroponimlar lingvistik jihatdan qimmatli material bo‘lib, ular orqali o‘sha davr til unsurlari, ijtimoiy tizim va madaniyat haqida tasavvur hosil qilish mumkin. Toponimlar va antroponimlar har bir xalqning tarixiy, madaniy va lingvistik taraqqiyotini o‘rganishda muhim manbadir. “Shajarayi Turk” asari o‘z davrining nodir tarixiy manbasi sifatida ko‘plab qimmatli toponimlar (joy nomlari) va antroponimlar (shaxs nomlari)ni o‘z ichiga olgan. Bu maqolada “Shajarayi Turk”dagi toponim va antroponimlarning lingvistik xususiyatlari, etimologiyasi, semantik qirralari va ularning tarixiy ahamiyati tahlil qilinadi.

Ushbu maqolada “Shajarayi Turk” asarida uchraydigan toponim va antroponimlar lingvopoetik va lingvistik mezonlar asosida tahlil qilinadi.

Asarda uchraydigan toponimlarning lingvistik tahlili

Toponimlar xalq o‘z tarixi davomida atagan joy nomlari bo‘lib, ular turli fonetik, morfologik va semantik xususiyatlarga ega. "Shajarayi Turk"da keltirilgan toponimlar quyidagicha tahlil qilinadi:

● Etimologik nuqtayi nazardan: Ko‘plab toponimlar qadimgi turkiy ildizlarga borib taqaladi. Masalan, "Itil" (Volga daryosi), "On" (Orol dengizi atrofidagi hudud) kabi nomlar qadimgi til qatlamlaridan dalolat beradi.

● Semantik tahlil: Ko‘plab toponimlar tabiiy geografik xususiyatlarga asoslangan ("Tog‘", "Daryo", "Qum") yoki qabila nomlari bilan bog‘liq ("Qang‘", "Xorazm").

● Fonetik xususiyatlar: To‘g‘ridan-to‘g‘ri fonetik moslashuvlar kuzatiladi: eski shakllardan zamonaviy shakllarga o‘tishda unli va undosh o‘zgarishlari.

Asarda toponimlarning o‘rni va turlari

“Shajarayi Turk”da geografik nomlar – shaharlar, daryolar, tog‘lar va o‘lkalar ko‘plab uchraydi. Ushbu toponimlar faqat geografik ma'lumot bermay, balki tarixiy-etnik holatni aks ettiradi.

Geografik toponimlar

Asarda tilga olingan yirik toponimlar:

● Yettisuv – yetti daryo o‘lkasi (tarixiy-madaniy mintaqa)

● Mog‘uliston – mo‘g‘ul qabilalari yashagan hudud

● Qashqar, Andijon, Balasog‘un – qadimgi shaharlar

Bu toponimlar tarkibida qadimgi turkiy va forsiy unsurlar aralashgan. Masalan:

● "Qashqar" (qash - 'qattiq', qar - 'qish') qattiq qishli hudud ma’nosini beradi.

● "Yettisuv" esa yetti daryodan iborat suv havzasini anglatadi.

Toponimlarning shakllanishi ikki asosiy usulda bo‘ladi:

1. Tabiiy-geografik belgiga ko‘ra: (Suv, tog‘, cho‘l va h.k.)

2. Etnik-guruhga asoslangan: (Qabilalar va urug‘ nomlari bilan bog‘liq)

Etnotoponimlar

Etnik qabila va urug‘ nomidan olingan toponimlar ham ko‘plab uchraydi. Masalan:

● Dug‘lat – qabila nomi bo‘lib, bir necha hududga qabila nomi berilgan.

● Barlos – o‘z vaqtida yirik urug‘ nomi sifatida toponim shakliga kirgan.

Bu toponimlar o‘zbek xalqi shakllanishining muhim bosqichlarini aks ettiradi.

Asardagi antroponimlarning lingvistik xususiyatlari

Antroponimlar - shaxs nomlari ham asarda keng o‘rin olgan. 'Shajarayi Turk'dagi antroponimlar quyidagilar bilan ajralib turadi:

● Nasab bildiruvchi o‘zgarishlar: Ko‘plab ism shakllari avlod va qabila aloqasini ko‘rsatadi (masalan, "Alp Er Tunga", "O‘g‘uzxon").

● Etimologik tahlil: Shaxs nomlarining ko‘pi ma'lum bir fazilat, kuch-qudrat, jasorat kabi tushunchalarni anglatadi ('Bahodir', 'To‘raman').

● Semantik qirralar: Antroponimlarda diniy, mifologik va tarixiy motivlar ko‘p uchraydi. Ismlar ko‘pincha kuch, zafar, jasorat ma’nolarini o‘zida jamlagan.

“Shajarayi Turk” asarida ko‘plab shaxs ismlari, laqablar va unvonlar uchraydi. Ushbu antroponimlar qadimgi turkiy madaniyat va ijtimoiy tizimni yoritib beradi.

Shaxs ismlari

Muhammad Haydar Mirzo tilga olgan ayrim shaxs ismlari:

● Chingizxon

● Qo‘chqor

● Buzrukxon

● To‘ra

Bu ismlar ko‘pincha ma’noli bo‘lib, hayvonot olami, qudrat, ulug‘lik kabi tushunchalarni ifoda etadi. Masalan:

● Qo‘chqor – kuch, qudrat va bag‘rikenglik timsoli sifatida ishlatilgan.

● Buzrukxon – buzruk ("katta", "ulug‘") va xon ("hukmdor") so‘zlarining birikmasidan.

Laqablar va unvonlar

Asarda shaxslar ko‘pincha laqab va unvonlar bilan ataladi:

● To‘ra – xonzoda, shahzoda ma’nosida.

● Beg – yuqori tabaqadagi kishilarga berilgan unvon.

● Mirza – savodli, ma’rifatli shaxslar uchun unvon.

Bu laqab va unvonlar ijtimoiy tabaqalanishni va shaxslarning jamiyatdagi o‘rnini ko‘rsatadi.

Antroponimlardagi semantik xususiyatlar

Antroponimlarda quyidagi semantik tendensiyalar kuzatiladi:

● Kuch-qudratni aks ettirish: Sher, arslon, qo‘chqor kabi obrazlar.

● Hurmat va ulug‘lash: Buzruk, aziz, mirzo kabi atamalar.

● Din va tasavvuf ta’siri: Muhammad, Ahmad, Abdul kabi ismlar.

Bu xususiyatlar o‘sha davr jamiyatining e'tiqodi, urf-odatlari va qadriyatlari haqida tasavvur beradi.

Lingvopoetik xususiyatlar

Asardagi toponim va antroponimlar nafaqat ma'lumot manbai, balki estetik vosita sifatida ham ishlatilgan. Muhammad Haydar Mirzo ularni she’riy ohang, tazmin va ritmik tartibda ifoda etadi. Bu esa asarning nafaqat tarixiy, balki badiiy qiymatini ham oshiradi.

Masalan, qabila va urug‘lar sanab o‘tilganda tovush takrorlari va ritmik ketma-ketlik seziladi:

Dug‘lat, barlos, jaloyir, mang‘it – bir lashkar, bir toifa...

Bu kabi tasnif uslublari o‘quvchi xotirasida osonroq saqlanishiga va tarixiy ma'lumotlarning jonli tasavvurda qolishiga yordam beradi.

“Shajarayi Turk” asarida uchraydigan toponim va antroponimlar o‘zbek xalqi va turkiy xalqlarning tarixiy taraqqiyoti, madaniy aloqalari va ijtimoiy tuzilmasi haqida qimmatli ma’lumot beradi. Toponimlar geografik, etnik va ijtimoiy jihatdan boy axborot manbai sifatida xizmat qiladi, antroponimlar esa shaxsiy va jamiyat hayotini, diniy va madaniy qadriyatlarni yoritadi. Lingvopoetik nuqtayi nazardan qaraganda, bu nomlar asarning badiiy-estetik qiymatini oshiradi. 'Shajarayi Turk'dagi toponim va antroponimlar lingvistik jihatdan o‘rganilganda, ular nafaqat til tarixining qimmatli manbai, balki xalqning tarixiy xotirasi sifatida ham alohida ahamiyat kasb etadi. Bu boradagi tadqiqotlar nafaqat tarixchilar, balki tilshunoslar uchun ham muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Muhammad Haydar Mirzoning asari toponimika va antroponimika sohasida hali-hanuz chuqur ilmiy tadqiqotlar uchun boy materialdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Abulg‘ozi Bahodirxon. Shajarayi Turk va Shajarayi Tarokima. Toshkent: Fan nashriyoti, 1992.
2. Yo‘ldoshboyev N. O‘zbek tilining toponimlari. Toshkent: Fan, 1973.
3. Berta A. Onomastics of Turkic Peoples: A Historical and Linguistic Analysis. Budapest, 2000.
4. Qosimov B. O‘zbek xalqi tarixining o‘ziga xos xususiyatlari. Toshkent: O‘zbekiston, 1998.
5. Soliyev A. Turkiy tillarda toponimika va antroponimika muammolari. Toshkent: Fan, 2005.
6. Bartold V.V. Turk xalqlari tarixi. Toshkent: Fan, 1993.
7. Tursunov U. O‘zbek onomastikasi: nazariyasi va amaliyoti. Toshkent: Sharq, 2010.
8. Räsänen M. Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, 1969.
9. Qutliqulov N. O‘zbek tilining antroponimik tizimi. Toshkent: Fan, 2008.
10. Vambery A. Skazaniya o proisxojdenii turk i tatarskix narodov. Sankt-Peterburg, 1870.